

Az ötféle jószág terminológiája a mongol nyelvekben

GOMBKÖTŐ BENCE

Bevezetés

A mongolok tradicionális legelőváltó nagyállattartó életmódjának az alapja az úgynevezett ötféle jószágon (*tabun qosiyun mal*) alapul.¹ Ezen állatok közé tartozik a ló, a teve, a szarvasmarha,² a juh és a kecske. A gazdaság, a társadalom és a műveltség szinte minden területe valamilyen módon kötődik ezekhez a jószágokhoz. A Mongol Köztársaságban az állattenyésztés jelentősége mind a mai napig meghatározó. Napjainkban Mongólia kb. 45 milliós állatállománnyal rendelkezik.³ A kiemelt szerepüknek köszönhetően a hozzájuk kapcsolódó terminológia is gazdag, különös tekintettel a kor- és ivarállapot-elnevezésekre.

A jelenlegi elemzés célja az ötféle jószághoz tartozó terminológia összegyűjtése, rendszerezése, valamint ismertetése, végül a korpusz nyelvészeti vizsgálata szemantikai és etimológiai szempontok alapján. A vizsgálatban az irodalmi mongol⁴ alakok szerepelnek, míg a legfontosabb modern mongol nyelvekben szereplő alakjaik lábjegyzetben kerülnek felsorolásra. Az egyes állatok kor- és ivarállapot-elnevezéseinek rekonstruált rendszere táblázatba foglalva is bemutatásra kerül a fejezetek végén. A vizsgálat fő kérdései közé tartozik, hogy a jószágokhoz tartozó szókinccs mennyire egységes a ma is beszélt modern mongol nyelvekben,⁵ illetve mennyire tekinthető a terminológia belső keletkezésűnek, amely a jelentős török nyelvi és kulturális hatás tükrében releváns. Ebből kifolyólag a mongol állattartás szókinccse a mongolisztika és altajisztika területén is fontosnak számít.

Források

A korpusz elsődleges forrásai közé a modern mongol nyelvek szótárai és a mongol állattartással kapcsolatos válogatott munkák⁶ tartoznak, amelyek nyelvészeti, kultúrtörténeti és néprajzi szempontból vizsgálják a témát.⁷ Az etimológiai és

1 A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

2 Közéjük szokták még sorolni a közeli rokonságba tartozó jakot is.

3 AVAR 2012, 4.

4 Az irodalmi vagy más néven klasszikus mongol egy irodalmi nyelv, beszélt formával nem rendelkezik.

5 A modern mongol nyelvek osztályozása: nem-archaikus (centrális) nyelvek: halha, mongol nyelvjárások, burját, kalmük, ojrát, ordosz; archaikus (periférikus) nyelvek: hamnigán mongol, dahur, mongghul, mangghuer, baon, santa, mogol.

6 MESERVE 2000, 23–45.

7 Az egyik legfontosabb forrás az ELTE, Mongol és Belső-ázsiai Tanszékén megjelent *Hagyományos mongol műveltség* című DVD, amely külön fejezetekben foglalkozik a vizsgált jószágokkal.

morfológiai elemzéshez felhasznált források közé tartoznak a mongol szótárkezdeményezések⁸ és különböző mongol nyelvészeti munkák,⁹ amelyekben a tárgyalt terminusok előfordulnak. A török jövevényszavak etimológiáját a különböző török etimológiai szótárakban tárgyalják.¹⁰

A ló

A nomádok számára a ló nélkülözhetetlen. Szerepe kiemelkedő volt a hadászatban, a gyors közlekedésben és a távközlésben. A mongolok saját osztályozási rendszer szerint a nagytestű és melegorrú jószágok közé tartozik.¹¹ Történeti szempontból az ötféle jószág közül a legfontosabbnak tekinthető, ennek köszönhetően is a vizsgált jószágok közül a ló rendelkezik a leggazdagabb terminológiával.¹² A ló általános megnevezése *aduyun*.¹³ Sok esetben a *morinnal*¹⁴ szinonimaként is szokták használni. Az *aduyun* jelentése ‘mén, ménes, lovak’, vagyis jelentheti a mént és a ménest is, míg a *morin* (herélt)¹⁵ hátsólovat jelent. A herélt lóra használt speciális kifejezés az *ayta*.¹⁶ Egyéves korig a csikó neve *unayan*,¹⁷ míg másodéves korig *dayayan*¹⁸ vagy *sarbaya*¹⁹ a nevük. Habár szinonimaként jelennek meg, a *sarbaya* nem fordul elő a közép-mongol nyelvemlékekben és a modern mongol nyelvek közül is csak a kalmük, ojrát és halha nyelvekben szerepel. A *dayayan* viszont gazdagon adatható a történeti dokumentumokból és lényegében az összes modern mongol nyelvből. Ez alapján az utóbbi tekinthető az alap terminusnak a kétéves csikóra a mongol nyelvekben. A második évtől jelenik meg az jószágok külön nem szerinti megnevezése. Ebben a korban választják ki a tenyésztésre alkalmas mént és herélik ki a többi csikót. Kétéves kortól a korelnevezések a fogazat állapotára reflektálnak, amely jelenség szóképzési

8 TUMURTOGOO 2018.

9 NUGTEREN 2011.

10 Bővebben ld. az etimológiai megjegyzések fejezetet.

11 VARGA 2008, Ló.

12 A mongol nyelvekben a ló állapotára, származására, viselkedésére és színelnevezéseire további gazdag terminológia létezik.

13 Vö. modern-mongol: halha *adū(n)*; burját *adū(n)*; kalmük *adūn*; ordosz *adū*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 265.

14 Vö. modern-mongol: halha *mor'(morin)*; burját *mori(n)*; kalmük *mörn* ~ *mörn* ~ *morn*; ordosz *mori*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 446.

15 Két éves kor körül a ménnek alkalmatlannak ítélt hím csikókat kiherélik, és ezek válnak majd később hátsólokká. A mongolok sosem alkalmaztak csődöröket hátsóloknak, mert nyugtalanok és gyakran fékezhetetlenek.

16 Vö. modern-mongol: halha *agt(an)*; burját *agta*; kalmük *akt^o*; ordosz *ag'ta*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 266.

17 Vö. modern-mongol: halha *unaga(n)*; burját *unaga(n)*; kalmük *unyn*; ordosz *unaga*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 532.

18 Vö. modern-mongol: halha *dāga(n)*; burját *dāga(n)*; kalmük *dāyⁿ*; ordosz *dāga*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 309.

19 Vö. modern-mongol: halha *sarwā*; kalmük, ojrát *sarwā*.

szempontból is figyelemre méltó.²⁰ A kettő- és hároméves kor közötti ló neve *si-düüleg*²¹ ‘fogzó’ (< *sidün* ‘fog’), a három- és négyéves kor között *kijayalang*²² ‘szélen fogas’ (< *kija* ‘határ, éle-, széle valaminek’), míg a négy- és ötéves kor között *soyoyalang*²³ ‘hátsó’ vagy ‘szemfogas’ (< *soyoya* ‘szemfog’). Ezeket a terminusokat a mongol +*Lang* névszóból névszóképzővel hozzák létre. A három és ötéves kor közötti hímek neve *üriyen*,²⁴ míg az ugyanebben a korban lévő nőtényeké *bayidasun*.²⁵ Utóbbinak az érdekessége, hogy jelenthet még meddő kancát is. A felnőtt ivarérett csödör neve *ajiryan*,²⁶ a kancáé pedig *gegüün*²⁷ (1. táblázat).

	ló <i>aduyun</i>	
	hím	nőtény
1 éves korig	<i>unayan</i>	
1–2 éves kor között	<i>dayayan / sarbaya</i>	
2–3 éves kor között	<i>sidüüleg</i>	
	<i>üriyen</i>	<i>bayidasun</i>
3–4 éves kor között	<i>kijayalang</i>	
	<i>üriyen</i>	<i>bayidasun</i>
4–5 éves kor között	<i>soyoyalang</i>	
	<i>üriyen</i>	<i>bayidasun</i>
apa/anyaállat neve	<i>ajiryan</i>	<i>gegüün</i>
herélt	<i>ayta</i>	–
hátsóló	<i>morin</i>	–

1. táblázat: a ló kor és ivarállapot elnevezései

A teve

Mongóliában kizárólag a kétpúpú teve (*Camelus bactrianus*) fordul elő. Főként a sivatagos területeken tartják, ahol az értékük vetekedhet a lóéval. A mongolok osztályozása szerint a nagytestű és a hidegorrú jószágok csoportjába tartozik.²⁸

20 URAY-KŐHALMI 1959, 1–5.

21 Vö. modern-mongol: halha *šüülen(g)*; burját *šüüülen(g)*; kalmük *šüüüli*; ordosz *šüüülen*.

22 Vö. modern-mongol: halha *xyadzalang*; burját *xizalang*; ordosz *k'idžarlan* ~ *k'idžār*.

23 Vö. modern-mongol: halha *soyölon(g)*; burját *hojölon*; kalmük *sojälü*; ordosz *sojölön*

24 Vö. modern-mongol: halha *ürē(n)*; burját *üryē*; kalmük *ürē*; ordosz *urē*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 542.

25 Vö. modern-mongol: halha *baidas(an)*; burját *baitaha(n)*; kalmük *bäsü*; ordosz *bādasu* ~ *bādas*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 277.

26 Vö. modern-mongol: halha *adzarg(an)*; burját *azarga*; kalmük *adžrǰγv*; ordosz *adžarga*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 266.

27 Vö. modern-mongol: halha *gü(n)*; burját *gü(n)*; kalmük *gü(n)*; ordosz *gü*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 342.

28 BIRTALAN 2008, Teve.

A teve általános megnevezése *temegen*.²⁹ Egyéves korig a csikó neve *botoyan*,³⁰ kétéves korig pedig *torum*.³¹ A teve és a szarvasmarha esetében kétéves kor után a lónál ismertetett, a fogazat állapotára utaló rendszer helyett leggyakrabban egy teljesen eltérő szóképzési és elnevezési rendszer jelenik meg.³² A három- és négyéves jászág esetében a kor- és ivarállapot-elnevezéseket a *γurban* ‘három’ és *dörben* ‘négy’ mongol számnevek rekonstruált töveiből képzik (< *γu és *dö). A hím jászágok neveit a +nAn mongol névszóból névszóképzővel hozzák létre, ld. *γunan* ‘hároméves hím jászág’, illetve *dönen* ‘négyéves hím jászág’. A nőstények neveit pedig a +jin mongol névszóból névszóképzővel képzik, ld. *γunajin* ‘hároméves nőstény jászág’ (< *γunan*), illetve *dönejin* ‘négyéves nőstény jászág’ (< *dönen*).³³ Ezt a számnevek tövéből alkotott elnevezési rendszert még használják a szarvasmarhánál is, illetve meglepő módon a lóra is a centrális nyelvek nyugati ágába tartozó kalmük és ojrát nyelvekben.³⁴ A mongol nyelvekben előfordul még a *tayilay*³⁵ terminus, amely általában a heréletlen hímtevére vonatkozik 3–5 éves kor között. A felnőtt tevecsdör neve *buγur-a*,³⁶ míg a tevekancáé *inggen*.³⁷ A herélt teve speciális neve *atan*³⁸ (2. táblázat).

	teve <i>temegen</i>	
	hím	nőstény
1 éves korig	<i>botoyan</i>	
1–2 éves kor között	<i>torom</i>	
2–3 éves kor között	<i>γunan</i>	<i>γunajin</i>
3–4 éves kor között	<i>dönen</i>	<i>dönejin</i>
4–5 éves kor között	<i>tayiluy</i>	<i>inggen</i>
apa/anyaállat neve	<i>buγur-a</i>	<i>inggen</i>
herélt	<i>atan</i>	–

2. táblázat: a teve kor és ivarállapot elnevezései

29 Vö. modern-mongol: halha *temē(n)*; burját *temē(n)*; kalmük *temēn*; ordosz *temē*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 517; TUMURTOGOO 2018, 260.

30 Vö. modern-mongol: halha *botgo(n)*; burját *botogo(n)*; kalmük *botoyⁿn ~ botχⁿn*; ordosz *botogo*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 286; TUMURTOGOO 2018, 52.

31 Vö. modern-mongol: halha *torom*; burját *torom*; kalmük *tor_m ~ torm_n*; ordosz *torom*.

32 URAY-KÓHALMI 1959, 1–8.

33 A mongolban léteznek olyan képzők, amelyek kifejezhetik az emberek és az állatok természetes biológiai nemét. Ezek közé tartoznak a +nAn és +jin névszóból névszóképzők.

34 Ez a jelenség jelentős kulturális különbségnek tekinthető a modern mongol nyelvek között.

35 Vö. modern-mongol: halha *tayilag*; burját *tayilag*; kalmük *tāliγ*; ordosz *tālak*. További mongol adatokért ld. TUMURTOGOO 2018, 244.

36 Vö. modern-mongol: halha *būr*; burját *būra*; kalmük *būrⁿ*; ordosz *būra*. További mongol adatokért ld. TUMURTOGOO 2018, 61.

37 Vö. modern-mongol: halha *inge(n)*; burját *engi(n)*; kalmük *inγ_n ~ ingə*; ordosz *enge*. További mongol adatokért ld. TUMURTOGOO 2018, 140.

38 Vö. modern-mongol: halha *at(an)*; burját *atan*; kalmük *aⁿ*; ordosz *ata*. További mongol adatokért ld. TUMURTOGOO 2018, 32.

A szarvasmarha és jak

A szarvasmarha a mongol nomádok osztályozása szerint a nagytestű lábasjószágok és a hidegorrú állatok csoportjába tartozik. A szarvasmarhát Mongólia kevésbé szélsőséges időjárással rendelkező területein tenyésztik.³⁹ A szarvasmarha általános neve üker.⁴⁰ Az újszülött, első évét be nem töltött borjú neve *tuyul*,⁴¹ míg az első- és másodéves kor között *birayun*.⁴² Kétéves kor felett a tevé-nél is megjelenő számnevek tövéből képzett korelnevezéseket használják: *yunan* és *yunajin* a hároméves hím és nőstény neve, míg a négyéves hím és nőstényé *dönen* és *dönejin*. A felnőtt bika neve *buq-a*,⁴³ míg a tehéné *üniyen*.⁴⁴ A *šar*⁴⁵ általában az ökör megnevezése. A mongol nyelvekben felbukkan egy további kifejezés, a *seyinüg*, amelynek a jelentése nem egységes, nyelvenként ökör vagy másodéves kecszegida jelentéssel is előfordul⁴⁶ (3. táblázat).

A szarvasmarhával közeli rokonságban álló jakot Mongóliában főleg a han-gáj vidékén, valamint az ország északi területein tartják a hűvösebb, magasab-ban fekvő területeken. Tejéért, húzáért, szőréért tenyésztik, valamint fogatos és málhás állatként is alkalmazzák.⁴⁷ A jak mongol neve *sarluγ*.⁴⁸ A mongol szarvasmarha tehén és a jak keresztezését *qainuy*-nak⁴⁹ „jakmarhának” nevezik.⁵⁰ A mongol szarvasmarha bika és jaktehén utódjának speciális neve *ortoom*.⁵¹

39 BIRTALAN 2008, Szarvasmarha és jak.

40 Vö. modern-mongol: halha *üxer*; burját *üxer*; kalmük *ükr*; ordosz *üker*. További mongol adato-kért ld. NUGTEREN 2011, 367. TUMURTOGOO 2018, 279.

41 Vö. modern-mongol: halha *tugal*; burját *tugal*; kalmük *tuyⁿ*; ordosz *tuğul*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 524.

42 Vö. modern-mongol: halha *byarū(n)*; burját *burū* ~ *burūn*; kalmük *bürü*; ordosz *birū*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 283.

43 Vö. modern-mongol: halha *bux*; burját *buxa*; kalmük *buχ^a*; ordosz *buχa*. További mongol ada-tokért ld. NUGTEREN 2011, 290. TUMURTOGOO 2018, 61.

44 Vö. modern-mongol: halha *ünē(n)*; burját *ünyē(n)*; kalmük *ünē* ~ *ünēn*; ordosz *ünē*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 541–542.

45 Vö. modern-mongol: halha *šar*; burját *sar*; kalmük *tsar*; ordosz *šar*.

46 Vö. modern-mongol: halha *siyneg*; burját *hīneg* ‘ökör’ ~ *haynag* ‘ökör, másodéves kecszegida’; kalmük *sīnag* ‘másodéves bakkecske’. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 485–486.

47 BIRTALAN 2008, Szarvasmarha és jak.

48 Vö. modern-mongol: halha *sarlag*; burját *harlag*; kalmük *sarboγ*; ordosz *sarluγ*.

49 Vö. modern-mongol: halha *xainag*; burját *xainag*; kalmük *χānag*; ordosz *χānaγ*.

50 Míg a centrális nyelvekben a két állat hibridjét jelenti, a periférikus nyelvekben jakot jelent.

51 Vö. modern-mongol: halha *ortōm*; burját *ortōmo*.

	szarvasmarha <i>üker</i>	
	hím	nőstény
1 éves korig	<i>tuγul</i>	
1–2 éves kor között	<i>birayun</i>	
2–3 éves kor között	<i>γunan</i>	<i>γunajin</i>
3–4 éves kor között	<i>dönen</i>	<i>dönejin</i>
apa/anyaállat neve	<i>buq-a</i>	<i>üniven</i>
herélt	<i>šar</i>	–

3. táblázat: a szarvasmarha kor és ivarállapot elnevezései

A juh

A mongol osztályozási rendszerben a kistestű lábasjóságok és a melegorrú jószágok közé sorolják.⁵² Az általános elnevezés *qonin*,⁵³ amely a nőstény juhot is jelentheti. Az újszülött, első évét be nem töltött bárány neve *qurayan*,⁵⁴ az első- és másodéves kor között *tölögen*.⁵⁵ 3–5 éves korig a pontos életkor megnevezése a hím egyedeknél a lovaknál is bemutatott fogzás szerinti elnevezések: *sidiüleg*, *kijajalang* és *soyoyalang*. A nőstény jószág esetében kétéves kor környékétől a megnevezése *γusay*,⁵⁶ amely a juh mellett a kecskére is vonatkozhat. A kos neve *qučan*,⁵⁷ míg az anyajuhé *qonin* vagy pontosabban *em-e qonin*. A herélt kos speciális megnevezése *irge*⁵⁸ (4. táblázat).

	juh <i>qonin</i>	
	hím	nőstény
1 éves korig	<i>qurayan</i>	
1–2 éves kor között	<i>tölögen</i>	
2–3 éves kor között	<i>sidiüleg</i>	<i>γusay</i>
3–4 éves kor között	<i>kijajalang</i>	<i>γusay</i>
4–5 éves kor között	<i>soyoyalang</i>	<i>γusay</i>
apa/anyaállat neve	<i>qučan</i>	<i>em-e qonin</i>
herélt	<i>irge</i>	–

4. táblázat: a juh kor és ivarállapot elnevezései

52 BIRTALAN 2008, Juh.

53 Vö. modern-mongol: halha *xon'* ~ *xonin*; burját *xoni(n)*; kalmük *χᠤᠨ* ~ *χᠥ*; ordosz *χони*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 419. TUMURTOGOO 2018, 300.

54 Vö. modern-mongol: halha *xurga(n)*; burját *xur'ga(n)*; kalmük *xuryγn*; ordosz *χурга*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 433–434.

55 Vö. modern-mongol: halha *tölög*; burját *tülge*; kalmük *tölge* ~ *tölgn*; ordosz *tölgö*.

56 Vö. modern-mongol: halha *dzusag*; burját *zuhag*; kalmük *zus^g*; ordosz *džusak*. További mongol adatokért ld. TUMURTOGOO 2018, 318.

57 Vö. modern-mongol: halha *xuc*; burját *xusa*; kalmük *xuc*; ordosz *гуца*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 430.

58 Vö. modern-mongol: halha *irge*; burját *er'e*; kalmük *irgə*; ordosz *irge*.

A kecske

A kecske a mongolok saját osztályozási rendszerében a kistestű lábasjóságok és a hidegorrú jóságok közé tartozik. Azokon a területeken, ahol juhot tenyésztenek, általában kecskét is tartanak. A mongol kecskeállomány zömét a sivatagosabb területeken és az Altaj vidékén tenyésztik a tejéért, húzáért és gyapjáért. Különösen fontos termék a hosszú szálú gyapjú.⁵⁹

A jóság általános elnevezése *imayan*.⁶⁰ Az újszülött, első évét be nem töltött kecskegida neve *isigen*,⁶¹ míg az első- és másodéves kor között *borlong*.⁶² Kétéves kortól ötéves korig az életkor megnevezése a hím egyedeknél a lónál és juhnál ismertetett fogzás szerinti elnevezések: *sidüleng*, *kijajalang* és *soyoyalang*. A felnőtt bak neve *uqun-a*,⁶³ míg a nőstény kecske neve *imayan* vagy *em-e imayan*. A herélt bak neve *serke*⁶⁴ (5. táblázat).

	kecske <i>imayan</i>	
	hím	nőstény
1 éves korig	<i>isigen</i>	
1–2 éves kor között	<i>borlong</i>	
2–3 éves kor között	<i>sidüleng</i>	<i>jusay</i>
3–4 éves kor között	<i>kijajalang</i>	<i>jusay</i>
4–5 éves kor között	<i>soyoyalang</i>	<i>jusay</i>
apa/anyaállat neve	<i>uqun-a</i>	<i>em-e imayan</i>
herélt	<i>serke</i>	–

5. táblázat: a kecske kor és ivarállapot elnevezései

Etimológiai megjegyzések

A mongolt a török és tunguz nyelvekkel hagyományosan az altaji nyelvcsaládba szokták sorolni. Ennek az oka, hogy hosszú időn keresztül általánosan elfogadott volt, hogy rokonyelvekről van szó a közöttük fennálló számos hasonlóság miatt. Az összehasonlító történeti altajisztika kialakulásával és fejlődésével a múlt század közepétől jelentek meg és váltak dominánssá azok az elképzelések, amelyek vitatják a genetikai rokonságukat, vagyis nem vezethetők vissza egy közös ősnyelvre. Szerintük ezek a hasonlóságok az intenzív, hosszantartó érint-

59 BIRTALAN 2008, Kecske.

60 Vö. modern-mongol: halha *yamā(n)*; burját *yamā(n)*; kalmük *yamān*; ordosz *yamā ~ nimā(n)*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 372; TUMURTOGOO 2018, 376;

61 Vö. modern-mongol: halha *išig*; burját *ešege(n)*; kalmük *išk^o*; ordosz *išige ~ ešige*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 333–334.

62 Vö. modern-mongol: halha *borlon(g)*; burját *borlon*; kalmük *borl^og*.

63 Vö. modern-mongol: halha *uxna*; burját *uxana*; kalmük *ux^una*; ordosz *uxana ~ ux^uana*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 531.

64 Vö. modern-mongol: halha *serx*; burját *herxe*; kalmük *serkə*; ordosz *ser^hxe*. További mongol adatokért ld. NUGTEREN 2011, 487.

kezelések következtében alakultak ki.⁶⁵ A nyelvi érintkezések háttérének feltárásában segíthet a jövevényszavak beazonosítása.

Az ötféle jószág szókincsében a török kölcsönzések száma jelentős. Ez egy olyan kulturálisan és történelmileg is fontos szemantikai terület, amely a török jövevényszavak legkorábbi, úgynevezett nyugati ótörök⁶⁶ rétegébe tartozik. Kutatásában a mongol és a magyar nyelv is kulcsfontosságú, mivel mindkét nyelvben találhatóak belőle jövevényszavak.⁶⁷ Ennek a rétegnek a szavai számos jól ismert fonetikai kritériummal rendelkeznek. Ezek az állattartás szókincsében is megjelennek,⁶⁸ ld.

1. rotacizmus, vagyis a mongol *r* és a köztörök *z* szabályos megfelelése, pl.

irod. mongol *quray-a(n)* ‘bárány’ < **qurī*yan < *qurī +GAN {mongol névszóból névszóképző} ← nyugati ótörök *qurī: vö. keleti ótörök *quzī* ‘ua.’⁶⁹

2. lambdacizmus, vagyis a mongol *l*, (*lb*, *lj*) és a köztörök *š* szabályos megfelelése, pl.

irod. mongol *eļigen* ‘szamár’ < *eļi+GAN {mongol névszóból névszóképző} ← nyugati ótörök *eļi: vö. keleti ótörök *äšgäk* (< *äšäk*) ‘ua.’⁷⁰

3. a mongol szóeleji *ǰ*- és a köztörök szóeleji *y*- szabályos megfelelése, pl.

irod. mongol *ǰiroγ-a* ~ *ǰoriya* ‘poroszka ló’ ← nyugati ótörök *ǰoriğa: vö. keleti ótörök *yoriğa* ‘ua.’ < *yori*- ‘megy, menetel’ -GA {török igéből névszóképző}.⁷¹

4. A köztörök szóvégi sorvadó rövid magánhangzók megléte a mongolban, pl.

irod. mongol *quča* ‘kos’ ← nyugati ótörök *qočä: vö. keleti ótörök *qoč* ‘ua.’⁷²

A török kölcsönzések az ötféle jószág szókincsében csoportokra bontva a következők:⁷³

65 CLAUSON 1956, 181–187.

66 Egyéb elnevezései bulgár török vagy csuvasos típusú török nyelv. A török nyelvek ezen ága a mai modern török csuvas nyelvet leszámítva kihaltak. A nem bulgár típusú török nyelveknek az összefoglaló neve köztörök. Az ótörök korszak köztörök nyelveinek megnevezése keleti ótörök.

67 RÓNA-TAS – BERTA 2011.

68 Bővebben ld. SCHÖNIG 2003, 407–410.

69 KHABTAGAEVA 2009, 163.

70 KHABTAGAEVA 2009, 161.

71 KHABTAGAEVA 2009, 161.

72 KHABTAGAEVA 2009, 267.

73 A felsorolásban nem vesznek részt a szakirodalomban vitatott etimológiájú szavak, ld. *ayta* ‘herélt’, *dayay-a* ‘csikó’, *tuyul* ‘borjú’.

A ló

Irod. mongol *aǰıry-a* ~ *aǰıryan* ‘csődör, mén’ ← török, vö. keleti ótörök *aǰır* ‘u.a.’;

A teve

Irod. mongol *ata(n)* ‘herélt tevecsődör’ ← török: vö. keleti ótörök *atan* ‘ua.’;⁷⁴

Irod. mongol *botoy-a* ~ *botoyo(n)* ‘évesnél fiatalabb teveborjú’ < *boto + *GAn* {mongol névszóból névszóképző} ← török: vö. keleti ótörök *botū* ‘ua.’;⁷⁵

Irod. mongol *buyur-a* ‘tevecsődör’ ← török: vö. keleti ótörök *buğrā* ‘ua.’;⁷⁶

Irod. mongol *ingge(n)* ‘tevekanca’ ← török: vö. keleti ótörök *ingēn* ‘ua.’;⁷⁷

Irod. mongol *temege(n)* ‘teve’ < *tebegen < *tebe + *GAn* {mongol névszóból névszóképző} ← török: vö. keleti ótörök *tevē*⁷⁸ ~ *tevey* ‘ua.’;⁷⁹

Irod. mongol *torum* ‘kétéves teveborjú’ ← török: vö. keleti ótörök *torum* ‘ua.’;⁸⁰

A szarvasmarha

Irod. mongol *buq-a* ‘bika’ ← török: vö. keleti ótörök *buqā*⁸¹ ‘ua.’;⁸²

Irod. mongol üker ‘szarvasmarha, tehén’ ← ótörök: vö. keleti ótörök *öküz*⁸³ ‘ua.’;⁸⁴

Irod. mongol *birayu(n)* ‘másodéves borjú’ ← török: vö. keleti ótörök *buzāgū*⁸⁵

74 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 31a; CLAUSON 1972, 60a; SEVORTJAN 1974, 202–203.

75 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 82a; CLAUSON 1972, 299a–b; SEVORTJAN 1978, 198–200, TENIŠEV 2001, 448.

76 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. CLAUSON 1972, 317b; SEVORTJAN 1978, 235–238; TENIŠEV 2001, 446–447.

77 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 172b; CLAUSON 1972, 184a; SEVORTJAN 1974, 358–361; TENIŠEV 2001, 447–448.

78 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 468a; CLAUSON 1972, 447b–448a; SEVORTJAN 1980, 313–315; TENIŠEV 2001, 445–446.

79 Vö. magyar *teve* ← nyugati ótörök *teve, ld. RÓNA-TAS – BERTA 2011, 903–906.

80 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 491a; CLAUSON 1972, 549a.

81 Vö. magyar *bika* ← nyugati ótörök *bīqa, ld. RÓNA-TAS – BERTA 2011, 127–128.

82 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 57a; CLAUSON 1972, 312a; SEVORTJAN 1978, 230–232; TENIŠEV 2001, 437.

83 Vö. magyar *ökör* ← nyugati ótörök *ökür, ld. RÓNA-TAS – BERTA 2011, 663–666.

84 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 370b; CLAUSON 1972, 120a; SEVORTJAN 1974, 521–523; TENIŠEV 2001, 439.

85 Vö. magyar *borjú* ← nyugati ótörök *burayu, ld. RÓNA-TAS – BERTA 2011, 151–152.

‘borjú’,⁸⁶

Irod. mongol üniy-**e(n)** ‘tehén’ ← török: vö. keleti ótörök *ingek*⁸⁷ ‘ua.’;⁸⁸

A juh

Irod. mongol **qoni(n)** ‘juh’ ← török: keleti ótörök *qōñ* ‘ua.’;⁸⁹

Irod. mongol **quray-a(n)** ~ **qury-a(n)** ‘másodéves bárány’ < *quriyan < *quri +GAn {mongol névszóból névszóképző} ← török: vö. keleti ótörök *quzi* ‘ua.’;⁹⁰

Irod. mongol **tölöge(n)** < *töl* ‘szaporulat, növendékjóság’ +GAn {mongol névszóból névszóképző} ← török: vö. keleti ótörök *töl* ‘utód, leszármazott’;⁹¹

Irod. mongol **quča(n)** ‘kos’ ← török: vö. keleti ótörök *qoç*⁹² ~ *qoçñār* ‘ua.’;⁹³

Irod. mongol **irge** ‘herélt kos’ ← török: vö. keleti ótörök *irk*⁹⁴ ‘ua.’;⁹⁵

A kecske

Irod. mongol **imay-a(n)** ~ **nimayan** ‘kecske’ ← török: vö. keleti ótörök *imğā* ‘vadkecske, hegyi kecske’;⁹⁶

Irod. mongol **isige(n)** ~ **esige** ‘éves kecskegida’ ← török: vö. keleti ótörök *ečkū*⁹⁷ ‘kecske’;⁹⁸

86 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 74b–75a; CLAUSON 1972, 391a; SEVORTJAN 1978, 239–242; TENIŠEV 2001, 438–439.

87 Vö. magyar ünő ← nyugati ótörök *inäy, ld. RÓNA-TAS – BERTA 2011, 978–981.

88 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 172a; CLAUSON 1972, 184a; SEVORTJAN 1974, 358–360; TENIŠEV 2001, 436–437.

89 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 279b; CLAUSON 1972, 631a–b; TENIŠEV 2001, 431–432.

90 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 285a; CLAUSON 1972, 681a; TENIŠEV 2001, 433.

91 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 493a; CLAUSON 1972, 490a; SEVORTJAN 1980, 274–276; TENIŠEV 2001, 322.

92 Vö. magyar *kos* ← nyugati ótörök *qoç, ld. RÓNA-TAS – BERTA 2011, 576–577.

93 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 274a; CLAUSON 1972, 589b, 592a–b; TENIŠEV 2001, 432–433.

94 Vö. magyar ürü ← nyugati ótörök *irry, ld. RÓNA-TAS – BERTA 2011, 983–984.

95 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1972, 220b–221a.

96 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 165ab; CLAUSON 1972, 158a; TENIŠEV 2001, 154–155.

97 Vö. magyar *kecske* ← nyugati ótörök *käčäkä, ld. RÓNA-TAS – BERTA 2011, 518–519.

98 A szó török etimológiájáról és a török nyelveken belüli elterjedtségéről bővebben ld. RÄSÄNEN 1969, 35a; CLAUSON 1972, 24b; SEVORTJAN 1974: 34–36; TENIŠEV 2001, 426–427.

Az etimológiai elemzés alapján a ló kivételével meghatározó a jövevényszavak aránya a jószágok korelnevezéseiben kétéves korig, az általános, illetve a felnőtt állatok ivarállapot-elnevezéseiben is. Ez nyelvészetileg azt igazolhatja, hogy a korai török–mongol érintkezések időszakában a mongolok őseit jelentős török kulturális hatás érte a nomád nagyállattartó életmód területén, viszont a lóte-nyésztést valószínűleg már a török érintkezések előtt is ismerhették.

Összegzés

Az ötféle jószág szókincsének a vizsgálata azt mutatja, hogy a terminológiájuk a modern mongol nyelvekben alapjaiban egységesnek tekinthető: a legfontosabb kifejezések között számottevő eltérés ritkán fordul elő. Mind az öt jószág rendelkezik egy önálló terminussal, kétéves korig saját korelnevezéssel, és külön szóval az apa- és anyaállatra, illetve a herélt hímekekre. A precíz meghatározásuk a minél pontosabb szelekcióra és kiválasztásra vezethető vissza. Kétéves kortól a jószágokra specifikusan két külön mongol eredetű korelnevezési metódus jelenik meg: a jószág fogazatát leíró, illetve a számnevek tövéből képzett rendszer.

A kutatáshoz összegyűjtött 43 speciális terminus közül 18 török eredetű. A vizsgálat érdekessége, hogy az egyes állatoknál eltérő mértékű a jövevényszavak száma. A ló esetében a kor- és ivarállapotnevek között minimális a török kölcsönzések száma, ellentétben a többi jószággal. Ez a jelenség felveti annak a lehetőségét, hogy a mongolok ősei a törökök részvétele nélkül sajátíthatták el a ló tartást, a többi jószág esetében viszont jelentősebb lehetett a török kulturális hatás. Az eredmények tükrében a jövőbeli kutatások fontos kérdése lehet, hogy vajon más állatoknál is egységes mongol terminológiával lehet-e számolni, illetve hogy a nem háziasított állatok esetében a török hatás mennyire jelentős.

Irodalom

AVAR 2012 = Avar Á.: *A természet és az állatok a hagyományos mongol gondolkodásban* [doktori disszertáció]. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem,

Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2012.

BIRTALAN 2008 = Birtalan Á.: Teve. In. Birtalan Á. (szerk.): *A mongol nomádok anyagi műveltsége. Hagyományos mongol műveltség* 1. Budapest: ELTE, 2008.

BIRTALAN 2008 = Birtalan Á.: Szarvasmarha és jak. In. Birtalan Á. (szerk.): *A mongol nomádok anyagi műveltsége. Hagyományos mongol műveltség* 1. Budapest, 2008.

BIRTALAN 2008 = Birtalan Á.: Juh. In. Birtalan Á. (szerk.): *A mongol nomádok anyagi műveltsége. Hagyományos mongol műveltség* 1. Budapest: ELTE, 2008.

- BIRTALAN 2008 = Birtalan Á.: Kecské. In: Birtalan Á. (szerk.): *A mongol nomádok anyagi műveltsége. Hagyományos mongol műveltség* 1. Budapest: ELTE, 2008.
- CLAUSON 1956 = Clauson, G.: The Case Against the Altaic Theory. *Central Asiatic Journal* 2/3 (1956) 181–187.
- CLAUSON 1972 = Clauson, G.: *An etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon, 1972.
- COLOO 1988 = Coloo, J.: *BNMAU dax' mongol xelni nutgiin ayalguuny tol': Oirad ayalguu* [Mongol dialektológiai szótár: Ojrá] Ulaanbaatar: Ulsyn xewleliin gazar, 1988.
- URAY-KÖHALMI 1959 = Uray-Köhalmi K.: Zwei Systeme der Altersbezeichnungen des Viehes bei den Mongolen. *Studia Mongolica Instituti Linguae et Litterarum Comitetti Scientiarum et Educationis Altae Reipublicae Populi Mongolica*. 1/31 (1959) 1–10.
- KHABTAGAEVA 2009 = Khabtagaeva, B.: *Mongolic elements in Tuvan* [Turcologica 81]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009.
- NUGTEREN 2011 = Nugteren, H.: *Mongolic phonology and the Qinghai-Gansu languages*. Utrecht: Landelijke Onderzoeschool Taalwetenschap, 2011.
- RÄSÄNEN 1969 = Räsänen, M.: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.
- RÓNA-TAS – BERTA 2011 = Róna-Tas A. – Berta Á.: *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- MESERVE 2000 = Meserve, R.: The expanded role of Mongolian domestic livestock classification. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 53/1–2 (2000) 23–45.
- SCHÖNIG 2003 = Schönig, C.: Turko–Mongolic relations. In: Janhunen, J. (szerk.): *The Mongolic languages*. London–New York: Routledge 2003, 403–420.
- SEVORTJAN 1974 = Sevortjan, È. V.: *Ètimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščertjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye*. Tom 1. Moskva: Nauka, 1974.
- SEVORTJAN 1978 = Sevortjan, È. V.: *Ètimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov: Obščertjurkskie i mežtjurkskie osnovy na b*. Tom 3. Moskva: Nauka, 1978.
- SEVORTJAN 1980 = Sevortjan, È. V.: *Ètimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov: Obščertjurkskie i mežtjurkskie osnovy na v, g, d*. Tom 3. Moskva: Nauka, 1980.
- TENIŠEV 2001 = Tenišev, È. R.: *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Leksika*. Moskva: Nauka, 2001.

TUMURTOGOO 2018 = Tumurtogoo, D.: *Mongol xelnii ügiin garalyn tailbar tol'* [halha-mongol etimológiai szótár] Ulaanbaatar: Mongolian Academy of Sciences, Institute of Language and Literature, 2018.

VARGA 2008 = Varga F.: Ló. In: Birtalan Á. (szerk.): *A mongol nomádok anyagi műveltsége. Hagyományos mongol műveltség* 1. Budapest, 2008.

Terminology of the five kinds of livestock in the Mongolic languages

BENCE GOMBKÖTŐ

The traditional lifestyle of the Mongols is nomadic pastoralism, in which livestock are herded to seek fresh pastures on which to graze. These animals are often referred to as the “five animals” or “five kinds of livestock” in Mongolian. These are the horse, the camel, the horned cattle, the sheep, and the goat. The vocabulary of these animals has several unique linguistic and cultural features. Each of them has a specific term according to their age and sex. For the pastors, it is important to express accurately the age and the sex for the breeding and selection. Besides that, the terminology of domestic animals in Mongolic has a large number of Turkic loanwords, which show a significant linguistic and cultural influence. The author will attempt to show the terminology of the five animals and highlight their appearance in the different Modern Mongolic languages and their origin.